

Müslim b. Kureyş Dönemi Selçuklu-Ukaylî İlişkileri

Mevlüt GÜNLER*

ÖZ

Ukayliler 990 ile 1096 yılları arasında Musul ve çevresini idare eden Arap asıllı bir kabiledir. Ukayliler tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri de Müslim b. Kureyş'tir. Müslim b. Kureyş'in 1061-1085 yılları arasında Musul merkezli Ukaylileri yönettiği görülmektedir. Bu dönemde Müslim b. Kureyş, yapmış olduğu faaliyetlerle dikkat çekmektedir. Nitekim onun dönemi Ukaylilerin en parlak dönemi olup, ölümünden kısa süre sonra bölgedeki hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir. Müslim, idaresinin ilk yıllarında Büyük Selçuklu Devleti Hükümdarı Tuğrul Bey'e tabi idi. Tuğrul Bey'in vefatı ve Selçuklularda başlayan iktidar mücadelesiyle Müslim, Musul çevresinde hâkimiyet sahasını genişletmeye başladı. Bu sırada Selçuklu sultanı olan Alp Arslan'a biat ettiği gibi, kız kardeşiyle de evlenerek onun teveccühünü kazandı. Böylece yeni bölgeler sultan tarafından ona iktâ olarak verildi. Netice itibarıyla bölgedeki etkinliği hukuki anlamda da güçlendi. Fakat Malazgirt mücadelesi ve yaşananlar Alp Arslan'ın Müslim'e olan teveccühünü olumsuz yönde etkiledi ve önceki dönemlerde iktâ olarak verilen bölgeler geri alınarak cezalandırıldı. Alp Arslan'ın beklenmedik vefatı ve Melik Şah'ın tahta geçmesiyle Müslim b. Kureyş'in bölge üzerindeki etkinliği artmaya başladı. Bunda Kavurd'a karşı Melik Şah'a verdiği destek ile Nizâmülmülk'ün yönetimdeki etkinliğinin rol oynadığı dönem hadiselerinden anlaşılmaktadır. Böylece şartların lehine dönmesiyle daha rahat faaliyet gösteren Müslim, batıya doğru yayılarak hâkimiyet sahasını genişletmeye başladı. Bölgedeki stratejik özelliklere sahip olan Halep'i muhasara ederek ele geçirdi (1080). Bunun üzerine Halep üzerinde emelleri olan Tutuş, şehri baskı altına aldı. Fakat kardeşi Sultan Melik Şah'ın buyruğu doğrultusunda muhasarasını kaldırdı. Böylece Halep Şehri ve çevresinin Müslim'in idaresinde olduğu Selçuklu sultanı tarafından da tasdik edildi. Bu sıralarda Anadolu'da devletleşen Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Adana ve çevresini ele geçirerek bölge ile sınırdaş oldu. Akabinde gelen davet üzerine Antakya'yı muhasara eden Süleyman Şah, 1085 yılında şehri bir Türk-İslam beldesi haline getirdi. Onun bu faaliyetleri Antakya ve çevresinde emelleri olan Müslim b. Kureyş'i tedirgin etti. Her ne kadar iki devlet adamı da Sultan Melik Şah'a bağlı iseler de Müslim'in bağımsız bir Arap Devleti kurma gayesi ikilinin karşı karşıya gelmesine neden oldu. Böylece başlayan mücadelede Müslim, hayatını kaybetti (1085).

Anahtar kelimeler: Selçuklular, Ukayliler, Alp Arslan, Melik Şah, Süleyman Şah, Müslim b. Kureyş, Nizâmülmülk

Seljuqs-Uqaylid Relations in Muslim b. Kuraysh Period

ABSTRACT

The Uqaylids are an Arabian tribe that ruled Mosul and its surroundings between 990 and 1096. One of the important chiefs in the history of Uqaylids is Müslim b. Kuraysh. Müslim b. Kuraysh ruled the Uqaylids between 1061-1085. During this period, Muslim b. Kuraysh draws attention with his activities. Indeed, it is the brightest period of the Uqaylids. Shortly after his death, the Uqaylids lost their domination in the region. Muslim was subject to the Great Seljuq State Ruler Tugrul Beg in the first years of his administration. With the death of Tugrul Beg and the power struggle that started in the Seljuqs, Muslim began to expand his domination around Mosul. Meanwhile, Muslim won favor of Alp Arslan obeying him and marrying his sister. Thus, new regions were given to him as iqta' by the sultan. As a result, his effect in the region also strengthened legally. But the Battle of Manzikert negatively affected Alp Arslan's favor on Muslim. Alp Arslan punished Muslim by taking back the regions that he had given him. The unexpected death of Alp Arslan and Malik Shah's rule had a positive impact on Muslim b. Kuraysh. The support he gave to Malik Shah with his struggle against Kavurd and Nizam al-Mulk's effect on Seljuqs seemed to play role in this. Thus, Muslim, who gained his status back, began to expand his area of domination to westwards. He conquered Aleppo, which had strategic features due to its location in the region. Tutush, who wanted to conquer Aleppo, blockade the city. But in the order of his brother Sultan Malik Shah, he lifted his blockade. Suleiman Shah, who established state in Anatolia at this time, conquered Adana and its surroundings that had borderline with the Muslim's region. Then Suleiman Shah conquered Antakya in 1085. His conquest disturbed Muslim b. Kuraysh. Both statesmen were dependent to Sultan Malik Shah. But the aim of Muslim b. Kuraysh's to establish an Arabic State caused the two statesmen to fight. Thus, in the struggle that started, Muslim lost his life in 1085.

Keywords: Seljuqs, Uqaylids, Alp Arslan, Malik Shah, Suleiman Shah, Muslim b. Kuraysh, Nizam al-Mulk

* Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, orcid no 0000-0003-2217-0644, mevlutgunler@kmu.edu.tr
Makalenin Gönderim Tarihi: 28.06.2020; Makalenin Kabul Tarihi: 03.07.2020

Giriş

Arap Ukaylî Kabilesi'nden olan Müslim b. Kureyş*, yapmış olduğu siyasi ve askeri faaliyetleriyle Musul ile Halep dolaylarına hâkim olarak Selçuklular zamanında bölgenin önemli devlet adamlarından biri haline gelmiştir. Abbâsîler döneminde Arabistan Yarımadası'nın güneyinden kuzeye göç ederek el-Cezîre sahasına gelen Ukaylî Kabilesi üyeleri, bölgede etkili olan Hamdânîlere verdikleri destekle varlıklarını muhafaza etmiş ve güç kaybetmeleriyle de Musul'a hâkim olarak siyasallaşmışlardır (990)**. Siyasallaşan Ukaylîlerin, Mu'temidüdevle Karvâş (Kırvâş) b. Mukalled döneminde (1001-1052) bölgede siyasi hâkimiyetlerini genişletmek amacıyla harekete geçtikleri görülmektedir. Bu gayeyle zaman zaman Büveyhîlerle mücadele eden Ukaylîler, bölgenin mahalli idarecileri ve hatta Abbâsîler ile de karşı karşıya gelmişlerdir. Mücadeleler neticesinde yeni hâkimiyet sahaları elde ettikleri gibi siyasi ve ekonomik kazanç da sağlamışlardır. Bununla birlikte bazı mücadelelerden olumsuz etkilenerek mevcut hâkimiyet sahalarından mahrum kalmış, nihayetinde de yaptıkları anlaşmalarla durumlarını muhafaza etmişlerdir. Karvâş'tan sonra Ukaylî lideri olarak Nusaybin idarecisi olan Ebü'l-Meâlî Kureyş b. Bedrân'ın ön plana çıktığını görmekteyiz. Onun döneminde Tuğrul Bey'in Bağdat Seferleri gerçekleşmiş ve bu seferler neticesinde Selçuklu idaresini kabul eden Kureyş, zaman zaman Fâtımîlerle iş birliğine girmiş hatta Bağdat'ın Arslan Besâsîrî tarafından tekrar ele geçirilmesine yardım ederek Halife Kâim Biemrillâh*** ile eşi Tuğrul Bey'in yeğeni Arslan Hatun'u tutsak almıştır. Akabinde halife ve eşine iyi davrandığından dolayı da Tuğrul Bey'in affına mazhar olarak Musul idarecilğine iade edilmiştir. Bir süre sonra hayatını kaybetmiş ve oğlu Ebü'l-Mekârim Şerefüdevle Müslim b. Kureyş, dönemin etkili devlet adamlarından olan Vezir Fahrüdevle b. Cühey'r'in (İbn Cehîr) katkılarıyla Ukaylîlerin Musul idarecisi olmuştur 1061 (İbnü'l Esir, 1987a; 439, 445; İbnü'l Esir, 1987b; 33-34; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011; 17-18, 21-27, 28, 32-35, 38, 46-47, 55-58, 60-61, 63-66, 70-76,83-84, 94; al-Bondârî, 1999; 22-23; İbnü'l-Verdî, 2017; 30-31; Tokuş, 2013; 102-156; Bezer, 2012; 59-60).

1. Sultan Alp Arslan Zamanında Müslim b. Kureyş – Selçuklu İlişkileri

Müslim b. Kureyş'in bahsettiğimiz dönemde etkili olmasında en büyük etkenin mevcut coğrafyadaki siyasi ve askeri değişimlerin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ukaylîlerin, Arabistan Yarımadası'nın kuzeyine göç ettiklerini ve Hamdânîlerle oluşturdukları ilişkiler neticesinde siyasallaşarak bölgenin önemli merkezlerinin idaresini ele aldıklarını yukarıda belirtmiştik. Hamdânîlerle kurdukları ilişkiyle bölgede siyasallaşan Ukaylîlerin, gelişimi ve yayılımında etkili olan dönem hadiselerinden biri de Tuğrul Bey'in Bağdat Seferleridir. Nitekim bu seferler neticesinde Ukaylîlerin de dâhil olduğu bölgedeki mahalli idarecileri bünyesinde barındıran Büveyhîler, tarih sahnesinden çekilirken ona tabi olan idarecilerin de Selçuklu vassallığına geçerek varlıklarını muhafaza ettikleri görülmektedir.

Tuğrul Bey'in vefatıyla (4 Eylül 1063) Selçuklu Devleti'nde derinleşen iktidar mücadeleleri, Irak-ı Arap ve çevresinde yeni tahsis edilen Selçuklu hâkimiyetinde kısa süreli zaaf yaşanmasına neden oldu. Bu durumdan faydalanarak Irak ve çevresinde etkili olmak isteyen Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh'ın Irak-ı Arap ve civarında yeniden hâkimiyet kurarak Abbâsî Halifelîği'nin Büveyhîler döneminde kaybettiği, Tuğrul Bey'in seferleri neticesinde de şahsında Selçuklu Devleti'ne bıraktığı siyasi hâkimiyeti yeniden ihdas etmek istediği anlaşılmaktadır (İbnü'l Esir, 1987b; 41; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011; 116; Köymen, 2001; 7). Bu gayeyle harekete geçen Halife Kâim Biemrillâh, bölge idarecilerinden Müslim b. Kureyş, Nûruddevle Dübeyş b. Mezyed, Hazâreb (Hazaresb?), Verrâm'ın iki oğlu ile Bedr b. el-Mühelhil'e mektup göndererek Bağdat'a davet etti (İbnü'l Esir, 1987b; 41-42; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011; 116).

Müslim b. Kureyş, halifenin daveti geldiği sıralarda hâkimiyet alanını genişletmek amacıyla Bağdat'ta bulunan Türk komutanlardan Acem ve İlermiş ile iletişime geçerek onları mal ve para vadiyle yanına çekmeye çalıştı. Diğer taraftan kardeşi İbrahim'i Avânâ üzerine gönderirken bir taraftan da Erbil taraflarını idaresi altına aldı. Ardından Tikrî'ti (Tikrit) muhasara etti fakat bir başarı elde edemediği gibi yenilerek geri

* 29 Mart 1041 yılında doğan Müslim b. Kureyş, 1061-1085 yılları arasında Ukaylîlerin emirliğini yapmıştır. Bk. (Bezer, 2006; 94-96)

** Hamdânîlerin yardımına başvurduğu Ebü'z-Zevvâd Muhammed b. Müseyyeb el-Ukaylî, 990 yılında Musul'u ele geçirip Büveyhîlere tabi olarak Ukaylî idaresini bölgede başlattı. Bk. (İbnü'l Esir, 1987a; 67-68; Tokuş, 2013; 89, 90, 99-100; Bezer, 2012; 59).

*** Kâim Biemrillâh 1031-1075 yılları arasındaki Abbâsî Halifesi'dir. Bk. (Özaydın, 2001; 210-211).

çekilmek zorunda kaldı. Mevcut gelişmelerden haberdar olan Halife Kâim Biemrillâh, Bağdat'ta güvenlik önlemi almak amacıyla ordu mensuplarına hil'at ve para dağıtarak gönüllerini aldı. Halifenin faaliyetlerinden haberdar olan Müslim b. Kureyş, bunun üzerine ona bir mektup göndererek kendisinin Bağdat'a davete icabet etmek ve halifeye hizmet etmek gayesiyle geldiğini, alınan önlem ile dağıtılan hil'at ve paraya da bir anlam veremediğini ilettili. Ayrıca ele geçirdikleri beldelerin kendilerinin olduğunu, diğer bölge emirlerin iktâlarının Tuğrul Bey tarafından verilirken kendilerinin mağdur edildiğini, bu amaçla da mağduriyetlerinin giderildiğini ve hakkaniyet sınırını aşmadığını halifeye bildirdi. Buna rağmen Bağdat'a üç fersah* uzaklıkta olan Ecmütü'z-Ziyâde'ye kadar gelen Müslim b. Kureyş, halifenin endişelerinin artmasına neden oldu, fakat kendisine gönderilen hil'at'ı kabul ederek Musul'a döndü** (Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011; 117-120, 127; Tokuş, 2013; 212-213).

Bilindiği üzere Tuğrul Bey, Abbâsî Halifesi'nin kızı Seyyide Hatun ile evlilik merasimiyle meşgul iken Kutalmış b. Arslan Yabgu isyan etmiş, ardından Tuğrul Bey'in vefatıyla isyanın mahiyeti yeni bir boyut kazanmıştır. Netice itibarıyla de Alp Arslan, Kutalmış ve diğer taht adaylarını mağlup ederek ya da biat ettirerek sultanlık makamına geçmiştir***.

Sultan Alp Arslan'ın hükümdarlığını ilanından sonra Selçuklu Devleti'nde yeniden düzen sağlanarak merkezi otorite güçlendirilmeye başlandı. Selçuklu merkezinde başlayan Sultan Alp Arslan'ın otoritesi 9 Nisan 1064 Cuma günü Bağdat'ta adına hutbe okunmasıyla Abbâsî Devleti'nde de sağlandı. Akabinde halifenin, Müslim b. Kureyş'in de içinde bulunduğu bölge idarecilerine haber göndererek hutbelerde sultanın adının okunmasını sağlamasıyla da Tuğrul Bey döneminde Irak ve çevresinde inşa edilen Selçuklu hâkimiyeti yeniden ihdas edildi (Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011; 131; İbnü'l Esir, 1987b; 47-48). Böylece bölge idarecileri Sultan Alp Arslan'ın adını hutbelerde okutarak bağlılıklarını devam ettirdiler. Fakat Tuğrul Bey'in vefatı ile Alp Arslan'ın Selçuklu Sultanı olduğu dönem arasında Halife Kâim Biemrillâh ve Müslim b. Kureyş'in faaliyetlerinin Sultan Alp Arslan'ın bölgeye uygulayacağı siyaseti şekillendirdiği sonraki gelişmelerden anlaşılmaktadır. Diğer taraftan bölge idarecilerinin de nazik durumun farkında olarak konjonktürü lehlerine çevirmek için harekete geçtikleri görülmektedir.

Müslim b. Kureyş'in hâkimiyet sahasını genişlettiğini, durumdan endişelenen Kâim Biemrillâh'a Tuğrul Bey'in taksiminin adil olmadığından dem vurarak yapmış olduğu yayılımın hakkaniyet sınırlarında olduğunu ileri sürdüğünü yukarıda belirtmiştik. Onun bu hareketinden, Selçuklu Devleti ile hükümdarına karşı isyan ettiği ve kendince mağduriyetini giderdiğini gelişmelerden yola çıkarak bir sonuç olarak ileri sürebiliriz. Fakat bu süreçte cüretkâr gördüğümüz Müslim'in Kâim Biemrillâh'ın hutbelerde Sultan Alp Arslan'ın adını okutması ve bölge idarecilerinin de buna riayet etmelerini istemesi üzerine itiraz etmeyerek uyguladığı da görülmektedir. Onu bu siyasete iten temel düşüncenin elde ettiği kazanımlarını kaybetme endişesi olabileceği gibi, Alp Arslan ve şahsında Selçuklu Devleti ile bir probleminin olmadığını, Tuğrul Bey'in ortaya çıkardığı mağduriyeti gidererek ilişkilerini hakkaniyet üzerine kurduğunu, bunda da samimi olduğunu beyan ettiği şeklinde de yorumlayabiliriz.

Müslim b. Kureyş'in hutbelerde Sultan Alp Arslan'ın adını okutarak bağlılığını bildirmesine rağmen yeni tahta çıkan sultanın huzuruna çıkmak ve sahip olduğu hâkimiyet sahalarının yönetim hakkını kendisine veren buyruğu almak zorunda olduğu için harekete geçtiği görülmektedir. Bu sıralarda Sultan Alp Arslan'ın Hemedân'da bulunması üzerine buraya gelen Müslim, Nizâmülmülk ile irtibata geçerek kendisi lehinde ricacı olmasını sağladı. Bunun üzerine Nizâmülmülk, Sultan Alp Arslan ile Müslim b. Kureyş arasındaki hoşnutsuzluğun giderilmesine katkıda bulundu. Böylece emeline ulaşan Musul Emiri Müslim b. Kureyş'e Sultan Alp Arslan, Musul ve çevresi dışında Enbâr, Hît, Harbâ, es-Sinn ve el-Bevâzic bölgelerini de iktâ olarak verdi (Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011; 138-139; İbnü'l Esir, 1987b; 60; Tokuş, 2013; 234).

Müslim'in Hamedân'a geliş tarihi dikkatleri çekmektedir. Nitekim Sultan Alp Arslan, bu süre zarfında Musa Yabgu ve Kutalmış tehlikelerini bertaraf ederek Selçuklu tahtına geçmiş, Gürcü ve Ermeni seferini

* Fersah, bir uzunluk ölçüsüdür. Bir fersah yaklaşık altı kilometreye tekabül etmektedir. Bk. (Halaçoğlu, 1995; 412).

** Gülay Ögün Bezer'e göre Müslim b. Kureyş, Tuğrul Bey'in vefatı sonrasında Bağdat'ı işgal ederek Selçukluların yerini almak niyetindedir. Bk. (Bezer, 2006; 94).

*** Selçuklu tahtı için Kutalmış'ın yanı sıra kardeşi Kirman Meliki Kavurd, baba bir kardeşi Süleyman ve amcası Mûsâ İnanç Yabgu hak iddia etmiş netice itibarıyla de Alp Arslan'ın hükümdarlığı kabul edilmiştir. Bk. (Köymen, 2001; 7-13; Kafesoğlu, 1987; 526-527).

düzenleyerek de önemli bir Hristiyan yerleşkesi olan Ani Şehri'ni Selçuklu toprağı haline getirmişti. Özellikle Ani'nin fethi İslam dünyasında büyük bir heyecan uyandırmış ve Sultan Alp Arslan Ebul Feth unvanını almıştı. Sefer sonrasında ise Hemedân'a gelmişti (Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011; 137). Bu sırada da Musul Emiri Müslim b. Kureyş, sultanın huzuruna çıkarak bağlılığını bildirmişti. Buradan hareketle Alp Arslan'ın sultan olması ve İslam dünyasını heyecanlandıran Ani'nin fethinden sonra itibarı ve devlet otoritesinde sağladığı güçlü duruşundan Müslim'in de etkilenerek Hemedân'a gidip bağlılığını bildirdiği sonucuna varmak olayların gelişimine uygun düşmektedir.

Alp Arslan'a biat ederek Musul'a dönen Müslim, bir süre hâkim olduğu yerleşkelerle ilgilendikten sonra Mirdâsiler arasında yaşanan mücadeleden yararlanarak Rahbe'yi yönetimi altına aldı. Şehre giren Müslim b. Kureyş, Benî Kilâb Kabilesi'nin mallarını yağmaladıktan sonra, şehirdeki Fâtımî sancağını Bağdat'a gönderdi (1067/1068). Ardından da şehirde Abbâsî Halifesi adına hutbe okuttu (İbnü'l Esir, 1987b; 65; Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011; 154). Bir süre sonra Müslim b. Kureyş'in bu sıralarda Hemedân'da bulunan Sultan Alp Arslan'ın huzuruna yeniden çıktığı görülmektedir. Sultanın iyi karşıladığı Müslim, ondan Hazaresb'in ölümünden sonra dul kalan kız kardeşini zevce olarak kendisine verilmesini istedi (1069/1070). Sultan Alp Arslan'ın onayıyla da Safiye Hatun ile evlendi. Ardından da Sultan Alp Arslan ona Medâyin'in de aralarında bulunduğu bazı bölgeleri iktâ etti (Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011; 162-163). Böylece Müslim b. Kureyş, bölgede etkinliğini artırdığı gibi Selçuklu sultanıyla da hısımlık oluşturarak meşruiyetini güçlendirdi.

1.1 Malazgirt Zaferi ve Müslim b. Kureyş'in Gözden Düşüşü

Müslim b. Kureyş'in Alp Arslan döneminde artan itibarının Malazgirt Muharebesi'ne kadar devam ettiği görülmektedir. Sultan Alp Arslan, Fâtımîler üzerine sefere çıkmak gayesiyle ordusunu hazırlayarak Anadolu'ya girdi. Malazgirt'i topraklarına katarak Mervânîleri biat ettirip, Urfa'yı muhasara altına aldı. Muhasaranın uzaması üzerine de Harran dolaylarına gelerek şehir halkıyla anlaştı. Akabinde Fırat boylarına kadar ilerleyen Sultan Alp Arslan, Halep Emiri Mahmud b. Sâlih b. Mirdâs'ın katına gelerek biat yenilemesini emretti. Mahmud'un sultanın buyruklarına riayet etmemesi üzerine de Halep'e giderek şehri kuşattı. Durumun ciddiyeti karşısında Halep emiri ve annesi, sultanın huzuruna çıkarak biat edip af dilediler. Böylece Mahmud'u yerinde bırakan Sultan Alp Arslan, Halep'ten Şam'a doğru hareket etti (İbnü'l Esir, 1987b; 70-71; Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011; 166-168; İbnü'l-Adîm, 2014; 22-26; al-Bondârî, 1999; 36-37; Cahen, 1988; 25). Bu sıralarda gelen Bizans elçilerinin istekleri karşısında Fâtımîler üzerine gitmekten vazgeçen Sultan Alp Arslan, Fırat Nehri'ni geçerek el-Cezîre bölgesine yöneldi. Nehir geçilirken hayvanların çoğu boğulurken ordusunda yer alan Irak yöresi askerleri de dağılarak Selçuklu ordusundan ayrıldılar. Bu nedenle Sultan Alp Arslan yaklaşık 4.000 askerle el-Cezîre dolaylarına vardı (Köymen, 2001; 26). Buradan Selçuklu başkentine giderek asker toplamayı yaklaştıran Bizans tehlikesine karşın zaman kaybı olarak gören Sultan Alp Arslan, eşi hatun (Terken/ Şerefiyye Hatun) ile veziri Nizâmülmülk'ü Hemedân'a asker toplayıp göndermeleri gayesiyle gönderdi (İbnü'l Esir, 1987b; 71-73; Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011; 169-170). Ardından Hoy dolaylarına ilerleyen Sultan Alp Arslan, bölgede yeni katılımlarla 15.000 civarına ulaşan birlikleriyle Bizans ordusu üzerine yöneldi. Bu sırada Nizâmülmülk de topladığı askerlerle sultanın ordusuna dahil oldu. Böylece başlayan muharebeyi 26 Ağustos 1071 tarihinde Sultan Alp Arslan kazanarak Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i de esir aldı*.

Malazgirt Savaşı öncesinde Irak bölgesi askerlerinin Selçuklu ordusundan ayrılması ile İslam dünyasını tehdit eden ve bu sırada Anadolu'da bulunan Bizans kuvvetlerine karşın dönem kaynaklarında Irak emirlerinden Müslim b. Kureyş'in Alp Arslan'ın yanında yer aldığını gösteren herhangi bir kaydın olmaması dikkat çekmektedir. Buradan hareketle Müslim'in savaşın sonucunu bekleyerek siyaset izlediği akıllara gelmektedir. Nitekim yukarıda verildiği gibi Sultan Alp Arslan, kendisine biat ettikten sonra her görüşmelerinde Müslim b. Kureyş'e yeni iktâlar verirken kardeşiyle izdivacını da onaylamıştır. Malazgirt Zaferi'nden sonra ise Sultan Alp Arslan, Müslim b. Kureyş'e verdiği tüm iktâları alarak onu Tuğrul Bey döneminde babası Kureyş b. Bedrân'ın hâkimiyet sahasıyla sınırlandırmıştır. Alp Arslan'ın Müslim b. Kureyş'e karşı siyasetinin değişme nedeni ise kaynaklarda belirtilmemiştir. Bununla birlikte yukarıda yer verdiğimiz dönem hadiselerinde dikkat çeken husulardan olan Irak askerlerinin Selçuklu ordusundan

* Yeni katılımlarla Selçuklu ordusu yaklaşık 40.000 ile 50.000 dolaylarına ulaştı. Selçuklu ordusunda Gevherâyin, Afşin, Sav Tegin, Sunduk ve Ay Tegin gibi beyler yer alıyordu. Bk. (Sevim, 2003; 481-482).

ayrılması ile el-Cezîre bölgesine gelen sultanın ihtiyaç duyduğu askeri desteğin Müslim b. Kureyş tarafından karşılanmaması Alp Arslan'ın siyasetindeki değişiminin nedeni olduğu olayların seyri bakımından uygun düşmektedir. Diğer taraftan Sultan Alp Arslan'ın Fâtımiler üzerine sefere çıktığı bir sırada Bizans İmparatoru'nun Selçuklu temelli sefere çıkması ve Müslim b. Kureyş'in yönettiği Ukayliler ile bölgedeki diğer Arap kabilelerinin Şîa eğilimli olmaları Alp Arslan'ın Irak ve çevresinden beklediği yardımı elde edemeyişinin nedenlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle sultanın el-Cezîre'den ayrılarak Hoy dolaylarına geldiği ve burada kendisine katılan bölge güçleriyle 15.000 kişiye ulaşarak Bizans üzerine yürüdüğü görülmektedir.

Bu sıralarda dikkat çeken hadiselerden bir diğeri de Sultan Alp Arslan'ın siyasetinden rahatsız olan Müslim b. Kureyş'in onunla iş birliği yaptıklarını düşündüğü kâtibi Ebû Câbir b. Sıklâb/Saklab ile hâcibi Şervîn'i öldürtmesidir. Maktullerden Kâtib Ebû Câbir'in Alp Arslan ile yazışarak Müslim b. Kureyş'in yerine Hâcib Şervîn'i getirmek için faaliyetlerde bulunduğu bu nedenle de öldürüldüğü anlaşılmaktadır. Buna rağmen mevcudiyetini devam ettirmek isteyen Müslim b. Kureyş, Abbâsî Halifesi'nin telkinleriyle kardeşi İbrahim'i Sincâr Kalesi'nde alıkoymak için geri dönmemesi halinde yerine Ukaylî emiri yapılması telkininde bulundu. Akabinde de Sultan Alp Arslan'ın huzuruna çıkmak amacıyla yola çıktı (İbnü'l Esir, 1987b; 82; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011; 182; Tokuş, 2013; 216). Bu sıralarda Sultan Alp Arslan, Karahanlılar üzerine sefere çıkarak Ceyhun Nehri'ni geçip, Buhara dolaylarına kadar ilerledi. Burada ele geçirdiği Barzam Kalesi komutanı olan (Bîrun) Yusuf, huzuruna çıkarıldı. Böylece sultanın yanına kadar ilerleyebilen Yusuf, hileyle onu yaraladı. Ardından da Sultan Alp Arslan 24 Kasım 1072 tarihinde hayatını kaybetti (İbnü'l Esir, 1987b; 78-79; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011; 183-184; Özgüdenli, 2015; 160). Sultanın beklenmedik vefatı, tükenmişlik içinde onun affına mazhar olmaya gelen Müslim b. Kureyş'in hayatında önemli bir dönüm noktası oldu ve bölgede etkin bir güç olarak ortaya çıkmasına katkıda bulundu.

2. Sultan Melik Şah Zamanında Müslim b. Kureyş – Selçuklu İlişkileri

Sultan Alp Arslan hayattayken oğlu Melik Şah'ı vâli ilan ederek gerek Malazgirt Zaferi öncesinde gerekse yaralandığı zaman Nizâmülmülk başta olmak üzere devlet erkânından biat aldı. Vefat etmesi üzerine de Sultan Melik Şah ve Nizâmülmülk, yaklaşık yirmi günde geçtikleri Ceyhun Nehri'ni üç günde geri geçerek Merv'e varıp merhum Sultan Alp Arslan'ın naaşını toprağa verdiler. Ardından Nişâpur'a gelen Melik Şah ve Nizâmülmülk (1 Ocak 1073), Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh'a elçi göndererek 20 Mart 1073 tarihinde hutbelerde Sultan Melik Şah'ın adının okunmasını sağladılar (İbnü'l Esir, 1987b; 80-81; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011; 185-186; İbnü'l-Cevzî, 2014; 110-111; Kafesoğlu, 1953; 18-19; Özyayın, 2004; 54). Bu sıralarda Yemen'de bulunan Kavurd Bey, geri dönerek Rey Şehri'ne yöneldi. Bunun üzerine Melik Şah ve Nizâmülmülk, onu karşılayarak mağlup ettiler. Ardından yakalan Kavurd Bey, Nizâmülmülk'ün telkiniyle öldürüldü. Oğullarına da Kirman bölgesinin idaresi verildi (15 Nisan 1073). Sultan Melik Şah, Kavurd karşısında alınan galibiyette Arap idarecilerinden Müslim b. Kureyş, Bahâüddeve Ebû Kâmil Mansûr ve diğerlerine vermiş oldukları katkılardan dolayı bolca ihsanlarda bulundu (İbnü'l Esir, 1987b; 82; İbnü'l-Cevzî, 2014; 111-113; Kafesoğlu, 1953; 20-23; Tokuş, 2013; 217). Böylece Malazgirt Zaferi sonrasında gözden düşen ve hâkimiyet sahasını kaybeden Müslim b. Kureyş, bölgede yeniden güçlenmeye başladı.

Müslim b. Kureyş, Abbâsî Halifesi tarafından aradaki soğukluğun giderilmesi için aracı kıldığı Nakîbünnukabâ Tarrâd b. Muhammed ile Sultan Alp Arslan'ın yanına giderken onun vefat haberini almış ve kaynaklara göre yolluna devam ederek Melik Şah'ın katına varmıştır. Fakat kaynaklardan dönem hadiselerini kronolojik olarak incelediğimizde Melik Şah'ın Selçuklu Sultanı olduktan ve Abbâsî Halifesi tarafından hutbelerde adı okunduktan sonra amcası Kavurd Bey ile karşı karşıya geldiği görülmektedir. Nitekim Alp Arslan'ın doğu seferi sırasında Kavurd Bey, Yemen taraflarında akınlar yaptığından, kardeşinin vefat haberini geç almış, Rey üzerine ise 1073'ün Nisan ayında yürümüş ve Kerec mevkiinde yenilmiştir. Bu sıralarda Müslim b. Kureyş de Melik Şah'ın huzuruna çıkarak biat etmiş ve Kavurd Bey sultanın üzerine yürüdüğü haberi ulaşınca da bölgede kalarak ona karşı mücadele etmiştir (İbnü'l Esir, 1987b; 82; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011; 188-189, 190-192; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2010; 126-128).

Sultan Alp Arslan'ın 24 Kasım 1072 tarihinde vefat etmesi ve ardından Melik Şah'ın sultan ilan edilmesi ile halife tarafından hutbelerde adının geçmesi 20 Mart 1073 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Bu bağlamda önceki bölümlerde belirttiğimiz Müslim b. Kureyş'in Alp Arslan'ın huzuruna nail olmak için yola

çıktığı, vefat etmesi üzerine de yoluna devam ederek Melik Şah'ın katına vardığı ve bu sırada da Kavurd Bey ile mücadele ettiği bilgileri kronolojik olarak dönem gelişmelerine uygun düşmemektedir. Nitekim kaynaklardaki bilgilere göre olayları incelediğimizde Müslim b. Kureyş'in Alp Arslan ile görüşmek için en geç Kasım 1072 dolaylarında yola çıkması gerekmektedir. Onun bu tarihlerde yola çıktığını kabul edersek beş ay zarfında Sultan Melik Şah'ın yanına varması dönem yolculuklarıyla örtüşmemektedir. Benzer coğrafi yolculukları incelediğimizde yaklaşık on beş ila yirmi günün bu mesafe yolculukları için ziyadesiyle yeterli olduğu görülmektedir*. Bu nedenle kaynaklarda yer alan merhum Sultan Alp Arslan'ın vefatı sonrasında Müslim b. Kureyş'in yoluna devam ederek Hemedân'da Melik Şah'ın huzuruna çıktığı bilgisi dönem hadiselerinin kronolojisine uygun düşmemektedir. Bununla birlikte biat için yola çıkan Müslim b. Kureyş'in geri dönememe ve özellikle Alp Arslan tarafından cezalandırılma endişesiyle kardeşi İbrahim'i Sincâr Kalesi'nde alıkoyduğunu da göz önüne alındığımızda onun Alp Arslan'ın vefatının ardından bir süre beklediği dönem gelişmelerine uygun düşmektedir. Bu süre zarfında kendi meşguliyetleriyle uğraştığını düşündüğümüz Müslim b. Kureyş'in Melik Şah'ın sultan ilan edilmesi ve Abbâsî Halifeliği tarafından da kabul edilerek hutbelerde adının zikredilmesi üzerine biat için yola çıktığı aradan geçen süre göz önüne alındığında daha doğru bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim merhum Sultan Alp Arslan'ın tahta çıkışı sırasında da Müslim b. Kureyş'in hemen sultana biat etmeyerek hâkimiyet sahasını genişlettiği, halifenin onun adına hutbe okutması ve bölge idarecilerinden de benzer yaklaşımı istemesi üzerine Nizâmülmülk'ün aracılığıyla sultanın huzuruna çıkarak biat ettiğini yukarıda belirtmiştik.

Müslim b. Kureyş, Sultan Melik Şah'a biat edip, Kavurd'a karşı mücadelede yer aldıktan sonra sultanın ihsanlarına mazhar olarak Musul'a döndü. Alp Arslan'ın vefatı ve yeni sultan ile olan ilişkileri onun tekrar bölgede etkin bir siyaset izlemesine zemin hazırladı. Büyük Selçuklu Sultanı Melik Şah, taht değişikliğinden yararlanan Karahanlı ve Gazneli devletleri üzerine seferler düzenlediği sıralarda ülkenin batısına yeterince ehemmiyet veremedi. Bununla birlikte Elbasan/Erbaşgan ile birlikte Anadolu'ya gelen ve onun Bizans'a sığınması üzerine de Suriye coğrafyasına yönelen Türkmen liderleri bu coğrafyada etkin rol oynamaya başladılar. Türkmen liderlerinden Kurlu ile başlayan bu süreç Atsız döneminde bölgede bir Türkmen Beyliği'nin kurulmasıyla sonuçlandı. Atsız'ın Melik Şah ve Abbâsî Halifesi adına hutbe okutması diğer taraftan da Fâtımîler karşısında elde ettiği başarılarla hâkimiyet sahasını Şam ile Kudüs gibi dönemin ve İslam dünyasının önemli şehirlerine yayması, Selçuklu Devleti'nin bir kazanımı olarak görülmekteydi. Şartlar her ne kadar Selçukluların lehine gibi görünse de Sultan Melik Şah, bölge üzerinde etkinliğini artırmak amacıyla kardeşi Tâcüddevle Tutuş'u görevlendirdi. Dönem araştırmalarıyla bilinen Ali Sevim, Tutuş'un bölgeye gönderilmesinde Şöklü ile birleşen ve Atsız tarafından etkisiz hale getirilerek Melik Şah'a gönderilen Kutalmışoğullarının sultan nezdinde Atsız aleyhindeki söylemlerinin etkili olduğu kanaatinde** . Söylemler neticesinde Sultan Melik Şah'ın Atsız'ı Selçuklu Devleti için tehdit olarak algılayacağı gibi Kutalmışoğullarının güçlü bireyleri olan Mansur ve Süleyman Şah'ın da bölgede bulunmalarını kendisine karşı yeni bir tehdit olarak görebileceği de dikkatleri çekmektedir. Nitekim Tutuş'un bölgeye gelmesiyle Kutalmışoğullarının Anadolu'nun iç ve kuzeybatısına yönelmelerinin yakın döneme tekabül ettiği görülmektedir. Ayrıca bu sıralarda Halep Emiri Sâbık'ın tutum ve davranışlarından rahatsız olan Mirdâsî ileri gelenlerinden Vessab b. Mahmud, Mubarek b. Şibl ve Hamîd b. Zugaib'in Sultan Melik Şah'ın katına çıkarak şikâyetlerini dile getirip, bir çözüm bekledikleri kaynaklardan anlaşılmaktadır. Gelen şikâyet ve bölgedeki vassal idarecilerin Selçuklu otoritesini zaafa uğratan tutumları üzerine Sultan Melik Şah, merkezi otoriteyi hâkim kılmak ve bölgede nizamı yeniden sağlamak amacıyla kardeşi Tutuş'a Suriye'yi iktâ ederek Bekçioğlu Afşin, Sunduk et-Tükî, Demlecoğlu Muhammed, Tutuoğlu (Duduoglu) ve Birikoğlu gibi Türkmen beylerini de onun hizmetine verdi. Böylece Tutuş'un 1077 yılının sonbaharında bölgeye intikal ettiği görülmektedir (İbnü'l-Adîm, 2014; 36-37).

Bahsettiğimiz bağlamda Tutuş'un bölgeye intikali Atsız ve Kutalmışoğulları ile bölgede oluşabilecek yeni tehditler ve uyuşmazlıklara karşı Selçuklu Sultanı Melik Şah'ın bir hamlesi olarak görülmektedir. Bu şartlar mucibince bölgeye intikal eden Tutuş'tan rahatsız olan Atsız, Melik Şah'a mektup göndererek

* Yeni katılımlarla Selçuklu ordusu yaklaşık 40.000 ile 50.000 dolaylarına ulaştı. Selçuklu ordusunda Gevherâyin, Afşin, Sav Tegin, Sunduk ve Ay Tegin gibi beyler yer alıyordu. Bk. (Sevim, 2003; 481-482).

** Kutalmışoğullarından Devlet ve Alp İlik, Şöklü ile birlikte hareket etmiş, Taberiyye'de Atsız tarafından etkisiz hale getirilerek Melik Şah'a gönderilmişlerdir. Bk. (Sevim, 2000; 68-71).

sultana ve halifeye karşı sorumluluklarını yerine getirdiğini, Fâtımîler ile mücadele ettiğini dolayısıyla Tutuş'un da bölgeye gelişine bir anlam veremediğini dile getirdi. Bunun üzerine Nizâmülmülk'ün* de telkinleriyle Sultan Melik Şah, Atsız'ı yerinde bırakarak Tutuş'un Halep ve dolaylarında hüküm sürmesine müsaade etti (Sıbt İbnu'l-Cevzi, 2011; 206, 226-227). Onun bölgeye yönelmesiyle Kutalmışoğulları da Anadolu'nun batısına yönelmiş; onların Halep ile Antakya üzerinde oluşturdukları tehdit de böylece son bulmuştur.

Atsız ve Tutuş'un yanı sıra bölgede siyaset izleyen dönem devlet adamları arasında Müslim b. Kureyş ve Philaretos Brachamios'u da görmekteyiz. Philaretos, Bizans'ın Malazgirt yenilgisi sonrasında bölge üzerindeki hâkimiyetinin zaafa uğraması üzerine yaşanan otorite boşluğundan yararlanarak Malatya, Antakya ve Urfa gibi önemli şehir ve yöreleri yönetimi altına aldı. Ardından Bizans ve Selçuklu devletleri başta olmak üzere dönemin güçlü siyasi teşekkül ile temsilcilerine sunduğu vergi ve kıymetli hediyelerle oluşturduğu denge siyaseti vasıtasıyla varlığını muhafaza etti (Michel le Syrien, 1905; 173-174). Diğer taraftan bölgenin önemli yerleşkelerinden olan Halep ve dolayları Arap Kabilelerinden Benî Kilâb'ın bir kolu olan Mirdâsîlerin idaresindeydi (Merçil, 2005; 149). Mirdâsîler, kendi iç mücadelelerinin yanı sıra Bizans ve Fâtımî ilişkilerinde de bölgeye intikal eden Türk gruplarının yardımına başvurmuş, netice itibarıyla mevcudiyetlerini muhafaza ettikleri gibi hâkimiyet sahalarını da nispeten genişletmişlerdi. Öte yandan aşağıda yer verdiğimiz gibi bölgede Türk varlığı da bu ilişkiler bağlamında hissedilir bir şekilde yoğunlaşmıştı.

2.1. Müslim b. Kureyş'in Halep'i Ele Geçirmesi ve Bölge Üzerindeki Etkinliğinin Artması

Bahsettiğimiz şartlar mucibince Musul'a dönen Müslim b. Kureyş'in Suriye sahasına yayılmasını sağlayan etkenlerin birinin Tutuş'un bölgeye intikal etmesi ve sonrasında yaşanan gelişmeler olduğu anlaşılmaktadır. Melik Şah'ın Tutuş'u Suriye ve çevresine görevlendirmesinde ise bölgede yaşanan hadiselerin etkin olduğu görülmektedir. Her ne kadar Tutuş'un geliş amacı Atsız'ın hâkimiyet sahasını yönetimi altına almak ve Kutalmışoğullarını bölgeden uzaklaştırmak veyahut da tehdit unsuru olmaktan çıkarmak olarak görülse de Atsız'ın sultan nezdindeki faaliyetleri onun geliş amacıyla değişikliklere gitmesine neden oldu. Bununla birlikte bölgede kalmaya devam eden ve maiyetiyle bir merkeze ihtiyaç duyan Tutuş'un yönünü Halep'e çevirmesi ise dönem siyasetine uygun düşmektedir. Nitekim Mirdâsîlerin Halep ve çevresini gerek Bizans gerekse Fâtımîler karşısında muhafaza edemediklerinden bölgeye intikal etmiş olan Hanoğlu Harun gibi Türk beylerinin yardımına başvurduğu görülmektedir (Sevim, 2000; 36-47). Ayrıca Halep Emiri Mahmud, hayatını kaybetmiş, ardından kimin yönetici olacağı konusunda Benî Kilâb'ın ileri gelenleri birliktelik sağlayamamış ve yaşanan ihtilaflar Halep ile çevresinin komşu idareciler tarafından hedef seçilmesine ya da yaşanan mücadelelere dâhil olmalarına zemin hazırlamıştır (Merçil, 2005; 150-151). Böylelikle Müslim b. Kureyş de bölgeye yayılma fırsatı bulmuştur.

Tutuş, kendine merkez olarak Halep'i seçerek şehri muhasara etti. Tutuş'un birlikleri arasında Melik Şah'ın buyruğu doğrultusunda Müslim b. Kureyş de yer aldı. Fakat kuşatmada yer almasına rağmen Arap kavmiyetçiliği ve bölge üzerindeki beklentileri onun kuşatma sırasında gerekli mücadeleyi vermeyerek Tutuş aleyhinde faaliyetlerde bulunmasına neden oldu. Bu minvalde şehre ücreti mukabilinde lojistik destek sağladığını gördüğümüz Müslim, diğer taraftan da ihtilaf halinde olan ve Tutuş'un yanında yer alan Benî Kilâb üyeleriyle temasa geçerek ondan ayrılımlarına ve topyekûn olarak Halep'i müdafaa etmelerine neden oldu. Netice itibarıyla de şehrin düşmesini engelledi. Diğer taraftan gelişmelerden haberdar olan Tutuş, Müslim b. Kureyş'in menfi faaliyetleri üzerine onu azarlayarak kuşatmadan kovdu. Ardından kuşatmaya devam eden Tutuş, Müslim b. Kureyş'ten boşalan alanı gelecek Türkmen güçleriyle doldurarak şehri elde etmeyi planladı. Bu gayeyle Bahaüddeve Türkmân et-Türkî liderliğindeki birlik sultanın buyruğuyla Halep'e doğru ilerlerken gelişmelerden haberdar olan Halep Emiri Sâbık da karşı hamle olarak Benî Kilâb kabilesi liderlerinden Ebû Zâide'ye haber göndererek yardıma çağırdı. Gelmemesi durumunda da bölgedeki Arap hâkimiyetinin yerini Türk hâkimiyetine bırakacağı endişesini dile getirdi. Türkmân et-Türkî, maiyetiyle Halep'e ilerlerken Sincâr'a hareket eden Müslim b. Kureyş'le karşılaştı. Müslim, Türkmân et-Türkî'ye Benî Kilâb birliklerinin gelmekte olduklarını söyleyerek korkutmaya çalıştı. Ardından yoluna

* Sultan Melik Şah, hükümdarlığının ilk yıllarında Irak ve çevresinde uygulanan devlet siyasetini diplomasi becerisiyle Nizâmülmülk'e bırakmıştır. Bk. (Cahen, 1988; 32).

devam eden Türkmân et-Türkî, Buzâa Vadisi'ne vardığında Halep'e yardıma koyulan Ebû Zâide'nin ani baskınına maruz kaldı. Türkmen birliğini mağlup eden Ebû Zâide'nin kuvvetleri, Kilâb, Ukayl, Numeyr ve Kuşeyr gibi farklı Arap kabilesi üyelerinden meydana gelmekteydi. Diğer taraftan Türkmân et-Türkî'nin beklenmedik yenilgisi, Tutuş'un bir miktar asker bırakarak Halep dolaylarından ayrılmasına neden oldu. Böylece zayıflayan kuşatma, Halep ve bölge ahalisinin kalan Selçuklu birliğini yağmalaması ve bölgeden uzaklaştırmasıyla son buldu (Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011; 227; İbnü'l-Adîm, 2014; 38-39).

Halep muhasarasının başarısız olmasını Müslim b. Kureyş'in faaliyetleriyle ilişkilendiren Tutuş, onu cezalandırmak düşüncesiyle harekete geçti. Fakat Müslim b. Kureyş'in gelişmelerden haberdar olarak hazırlıklarını tamamlaması üzerine Tutuş, yönünü Diyarbekir'e (Diyarbakır) çevirerek kışı burada geçirdi. Ardından Halep'e tekrar yönelen Tutuş, Fâyâ, Deyr, Buzâa ve Bîre yerleşkelerini ele geçirdi. Akabinde Halep dolaylarında Hannâkiyye mevkiinde karşılaştığı Ebû Zâide ve amcaoğlu Şibl b. Câmî idaresindeki kuvvetlere yenildi. Bu sırada Fâtımî birlikleri karşısında Şam'ı muhafaza etmekte güçlük çeken Atsız Bey'in daveti üzerine yönünü güneye çevirdi. Onun Şam'a gelmesiyle de Fâtımî birlikleri bölgeden ayrıldı. Tutuş, bizzat Atsız tarafından karşılandıktan sonra şehre girdi (1079). Böylece Şam'a hâkim olan Tutuş, beklenmedik bir şekilde Atsız'ı öldürterek Suriye Selçuklularının temelini attı (İbnü'l Esir, 1987b; 107-108; İbnü'l-Adîm, 2014; 39-43; Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011; 229-230; İbnü'l-Verdi, 2017; 39; Kafesoğlu, 1953; 37-38).

Halep şehri ve ahalisi, Mirdâsî Mahmud ve oğlu Sâbık'ın Fâtımî, Bizans ve yardımlarına başvurdukları Hanoğlu Harun ile Ahmed Şah gibi Türkmen beyleriyle olan tutarsız ilişkileri neticesinde oldukça yıprandılar. Diğer taraftan Tutuş'un şehirlerini kuşatma girişimleriyle de ekonomik ve siyasi anlamdaki çöküşleri daha fazla derinleşerek üstesinden gelinemez bir hal aldı. Suriye ve Filistin'de diğer şehir ve yerleşkelerin durumu da Halep'ten farklı değildi. Atsız'ın kurmuş olduğu düzenin ilk döneminde bölge yerleşkelerinde ekonomik ve siyasi istikrar sağlanırken; Kahire önlerinden geri dönmesi ile akabinde Fâtımîlerin taarruza geçmesi, sağlanmış olan istikrarın bozulmasına neden oldu. Ayrıca Tutuş'un bölgeye intikali, Halep muhasaraları, Atsız'ı etkisiz hale getirmesi ile bundan endişe duyan Afşin Bey'in Tutuş'tan ayrılıp bölge yerleşkelerini yağmalayarak baskı kurması, ortaya çıkan istikrarsızlığın daha da derinleşmesine katkıda bulundu (İbnü'l-Adîm, 2014; 43-44).

Yukarıda bahsettiğimiz gelişmeler Halep halkı ile ileri gelenlerinde endişeye sebep olduğundan çözüm amaçlı yeni arayışlara yönelerek mevcudiyetlerini muhafaza etmeye çalıştıkları görülmektedir. Şüphesiz onların en büyük endişelerinden biri bizzat Sultan Melik Şah tarafından gönderilen Tutuş'a karşı gösterdikleri mukavemetin cezasız kalmayacağı düşüncesiydi. Nitekim Şam merkezli Suriye ve Filistin Selçuklularının temelini atan Tutuş, bölgede kendisine ait önemli yerleşke ve kalelere sahip olduğundan daha güçlü bir şekilde Halep üzerine giderek şehri ele geçirebilir ve kendisine karşı mücadele edenleri cezalandırabilirdi. Diğer taraftan yukarıda değindiğimiz gibi Halep Emiri Sâbık ile Kilâboğullarını Tutuş'un olası cezalandırma seferi kadar endişelendiren bir başka hususta Halep ve çevresinde Arap hâkimiyetine son verilmesiydi.

Halep'te endişeli bekleyiş hâkimken Müslim b. Kureyş'in Tutuş ile birlikte Halep muhasarası sırasında şehrin düşmemesi için uyandırdığı Arap kavmiyetçiliği ile ücretli de olsa şehre sağladığı lojistik destek sonraki gelişmelere yön veren siyasi bir hamle olarak dikkat çekmektedir. Nitekim bahsettiğimiz şartlar nazariyesinde Halep Emiri Sâbık, Musul Emiri Müslim b. Kureyş'e mektup göndererek şehri ona teslim edeceğini bildirdi. Diğer taraftan Kilâboğullarının ileri gelenleri de benzer beklentide olduklarını Müslim b. Kureyş'e iletiler (Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011; 232; İbnü'l-Adîm, 2014; 45). Gelişmeleri incelediğimizde Sâbık ve Kilâboğullarının Tutuş karşısında başka çarelerinin olmadığı da görülmektedir. Nitekim Müslim'in Halep muhasarasındaki faaliyetleri her ne kadar Tutuş'un şahsına gibi gözükse de Tutuş'un Sultan Melik Şah tarafından görevlendirilmesi ile Müslim'in de ona yardımla sorumlu tutulması hukuki bir zarureti ortaya koyduğu için mevcut olumsuz gelişmeler Büyük Selçuklu Sultanı Melik Şah'a da bir başkaldırı niteliğindedir. Dolayısıyla kendileri gibi Arap olan ve Melik Şah'ın buyruklarına karşı gelerek ona karşı mücadele edebileceğini Halep muhasarasında gösteren Müslim'e yanaşmaları dönem şartlarına göre uygun düşmektedir.

Gelen davet üzerine hazırlıklarını tamamlayan Müslim, Halep'e vardığında beklediği gibi kapılar kendisine açılmadı. Aksine kapılar kapatılarak müdafaaya geçildiğini gördü. Sâbık'ın Müslim'i davet

etmesine rağmen kapıları kapatmasının nedeni ise Müslim adına Halep'i yönetmek istemesine karşılık Müslim'in ona Hama, Maarre (Maarratü'n-Numân) ve Kefertâb'ın yönetimini önermesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır (Sıbt İbnu'l-Cevzi, 2011; 233). Bahsedilen bölgeler ise Şam ile Halep arasında olup, Sâbık ile Tutuş'un karşı karşıya gelebileceği ve elinde zor tutabileceği bölgeler olarak görülmektedir. Diğer taraftan Müslim'in ise bahsettiğimiz hamlesiyle Musul'dan Halep'e kadar sınırlarını genişleterek Tutuş ile arasında da tampon bir bölge oluşturup onun kuzeye yayılmasını engellemek istediği anlaşılmaktadır.

Halep önlerine gelen Müslim, gösterilen mukavemet karşısında şehre giremedi. Bununla birlikte şehirde kuşatma kaynaklı kıtlıktan etkilenen halkın şehrin teslim edilmesine razı olduğu fakat Ahdâs adı verilen ve gençlerden oluşan yapının mücadelesi neticesinde şehrin düşmediği görülmektedir. Bu nedenle Ahdâs kuvvetlerini etkisiz hale getirmek isteyen Müslim'in imdadına kuvvetleri idare eden İbnü'l Hutaytî'nin oğlu Mansûr'u tutsak eden Türkmen gruplarının yetiştiği görülmektedir. Mansûr'un Müslim'e teslim edilmesiyle Ahdâs lideri İbnü'l Hutaytî'nin mücadeleye son vermesi sağlandı. Böylece savunması kırılan Halep'e Müslim 18 Haziran 1080 Perşembe günü girdi. Halep Emiri Sâbık ise iç kalede savunmasına devam etti. Yanında yer alan Şebîb ve Vessâb'ın Müslim yanlısı siyasetleri neticesinde o da Müslim ile anlaşmak zorunda kaldı (Eylül/Ekim 1080). Netice itibarıyla de Müslim şehre tamamıyla hâkim oldu. Ardından 23 Eylül 1080 tarihinde Musul'dan tedarik ettiği yiyecek desteğiyle Halep halkının gönlünü kazanan Müslim, fethi Abbâsî Halifesi'ne bildirdi. Şehri ele geçirmesinde kendisinden yana tavır alan Vessâb'a Esârib'i Şebîb'e Azâz'ı (Azez) ve Ali b. Mukalled b. Munkîz'a Kefertâb'ı verdi. Halep'i kaybeden Sâbık'ın kız kardeşiyle de evlenerek hısımlık kuran Müslim, ona Rahbe'yi iktâ ederek 20.000 dinar verip gönlünü aldı. Diğer taraftan Alp Arslan'ın kız kardeşinden olan oğlunu Sultan Melik Şah'a göndererek Halep'in kendisine iktâ olarak verilmesini, karşılığında da yıllık 300.000 altın göndereceğini arz etti. Sultan Melik Şah, onun bu isteğini kabul ettiği gibi elçi olarak gelen halasının oğluna da Bâlis Şehri'ni iktâ etti (Sıbt İbnu'l-Cevzi, 2011; 233-234, 236; İbnü'l-Adîm, 2014; 45-47; İbnü'l Esir, 1987b; 110-111; İbnü'l-Cevzi, 2014; 130). Böylece Musul Emiri Müslim b. Kureys, Irak-ı Arap'tan sınırlarını orta ve kuzey Suriye'ye kadar genişletti.

Selçuklu Sultanı Melik Şah'ın Müslim'in Halep'i ele geçirmesinden rahatsız olmadığı hatta memnun kaldığı aracı olarak gelen halasının oğluna iktâ olarak Bâlis'i vermesinden anlaşılmaktadır. Şüphesiz Sultan Melik Şah'ın siyasetinde babası Alp Arslan'ın Fâtımîler üzerine sefere çıkıp Urfa dolaylarına geldiği sıralarda Halep Emiri Mahmud'un menfi tutumunun Selçuklu siyasetine verdiği zarar ve Halep emirlerinin Şii Fâtımîlerle yakın temas içinde olmalarının verdiği tedirginliğin belirleyici olduğu düşünülebilir. Bu şartlar altında Sultan Melik Şah'ın kendilerine sadık olduğunu icazet almakla gösteren Müslim'e onay vererek beklentileri karşılamak istediği akıllara gelmektedir. Nitekim Müslim b. Kureys, Melik Şah'ın Kavurd ile mücadelesinde ondan yana tavır almış, ele geçirdiği yeni muhitlerde de vassallığının gereğini yerine getirerek sultan ve halife adına hutbe okutmuştur. Bununla birlikte Tutuş ile olan ilişkileri ise sınırları belirlenen Selçuklu ilişkilerinin dışına çıkabileceğini gösteren bir hadise olmakla birlikte sonraki gelişmelere de temel oluşturan bir siyaset olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim yukarıda belirttiğimiz gibi Tutuş'a başkaldırışı aynı zamanda Melik Şah'a da bir başkaldırı olmakla birlikte bu coğrafyada Selçuklu hâkimiyetini istemediğinin de bir göstergesidir.

Bahsettiğimiz gelişmelerden Müslim'in bölgeyi kendi hâkimiyeti altında toplayarak bir Arap birliği kurmayı planladığını, Sultan Melik Şah'ın gücünden de çekindiği görülmektedir. Diğer taraftan nazik durum karşısında amacına ulaşmak isteyen Müslim'in bölgedeki Selçuklu varlığını verdiği vergi ve okuttuğu hutbeler vasıtasıyla şifahi olarak bir süre daha devam ettirerek koşulların lehine dönmesini beklediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Sultan Melik Şah'ın Halep'i iktâ olarak vermesinde, hutbelerde Abbâsî Halifesi ile birlikte Selçuklu Sultanı'nın da isminin okunması ve yıllık taahhüt edilen 300.000 altının Selçuklu hazinesine sağlayacağı katkının etkili olduğu düşünülebileceği gibi; kardeşi Tutuş ile de arasında bir tampon bölge oluşturarak tahtını sağlamlaştırma düşüncesinin de etken olabileceği dikkatleri çekmektedir (Sobernheim, 1993; 693; Tokuş, 2013; 227). Nitekim bölgenin Tutuş'un eline geçmesi ekonomik ve askerî açıdan onu güçlendirerek Selçuklu tahtı için harekete geçmesine neden olabileceği geçmiş ve sonraki dönem gelişmelerinden anlaşılmaktadır.

Halep'i ele geçirek bölgede etkinliğini artıran Müslim'in sınırlarını Akdeniz'e kadar genişletmek için Antakya'yı baskı altına aldığı görülmektedir. Kurduğu baskıyla Antakya'yı vergiye bağlayan Müslim, diğer

tarafından da şehir ileri gelenleriyle gizlice irtibata geçerek şehri ele geçirebilecek şartların oluşmasını sağladı. Fakat Müslim'in planı, iletişimi sağladığı tercümanının Antakya'ya kaçarak gelişmeleri Philaretos'a bildirmesiyle sekteye uğradı. Philaretos, kendisine ihanet edenleri şiddetle cezalandırdığı gibi tercümanın verdiği bir başka bilgi olan Müslim ile Fâtımiler arasındaki iş birliğini gönderdiği mektuplarla Selçuklu Sultanı Melik Şah'a bildirdi. Bunun üzerine Nizâmülmülk, Müslim'e mektup göndererek kınadı. Suçlamaları kabul eden Müslim, mevcut gelişmelerden dolayı affını istemek yerine özgüvenini gösteren bir mektup göndererek Nizâmülmülk'e; "*Mısır Halifesi tarafından mektupların gönderilmesi nedeniyle ben, kınanabilirim, ama Mısır Halifesi'nden bana mektuplar geldiği zaman Mısır Halifesi'nin ilgi duyduğu ben dostunuza sizler sahip çıkıp ilgi gösterin ve beni elinizden kaçırmayın*" dedi (Sibt İbnu'l-Cevzî, 2011; 246; Yinanç, 2013; 92-93). Yaşanan bu hadiselerden Halep'i ele geçirdikten sonra Müslim'in Selçuklulara bağlılığında zafiyet gösterdiği, Fâtımiler ile iş birliği yaparak karşıtlıklar üzerinden oluşabilecek imkânlarla tamamen bağımsız bir siyaset izlemek istediği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Şeyzer ve Humus üzerinde baskı kurarak kendisine tabi kılan Müslim'in özellikle Humus özelinde Tutuş ile mücadeleden çekinmemesi ve dönüşünde de kendi yönetimi altındaki bölgelerde yer alan 300 dolayındaki Türkmen atlısını tevkif ederek çeşitli kalelerde hapsedmesi Türk ve Selçuklulara karşı açık bir şekilde harekete geçtiği fikrini uyandırmaktadır*.

Müslim, Halep ve çevresine sahip olduktan sonra bölgedeki etkinliğini artırmak amacıyla Tutuş ile iş birliği yaptığını düşündüğü Hasan b. Menî b. Vessab es-Nümeyrî'nin elinden Suruç'u aldı. Akabinde Mirdâsî Şebîb ve Vessâb'ın elinden daha önce verdiği Azaz ile Esârib'i alarak onlara Rahbe dolaylarındaki Hânûte, Karkîsiyye ve Duveyrâ kalelerini verdi (Sibt İbnu'l-Cevzî, 2011; 247). Müslim'in bu siyaseti etkinliğini yitiren ya da yitirebileceğini düşünen Arap ileri gelenlerinin Tutuş'un etrafında birleşmelerine neden oldu. Ardından da Tutuş'u Halep üzerine sefere çıkmaya ikna ettiler (Sevim, 2000; 104)**. Tutuş'un gerekli hazırlıkları yaparak Halep'e yönelmesinden endişe duyan Müslim, şehre yardıma gitmeleri için birlik gönderdi. Gelen birlikler Artuk Bey tarafından bertaraf edilirken durumdan endişe duyan Melik Şah, Tutuş'a Halep'ten ayrılmasını, Artuk Bey'in de katına gelmesini emretti (Sibt İbnu'l-Cevzî, 2011; 248; Sevim, 2000; 104; Yinanç, 2013; 93). Melik Şah'ın Fâtımilerle iş birliği yapmış olan Müslim lehinde müdahalede bulunması, bu sırada baş gösteren Tekiş İsyanı'ndan ve yeni bir sorunun vereceği zararları endişeyle müşahede etmesinden kaynaklanıyor olmalıdır***. Nitekim Artuk Bey'i katına çağırması da Selçuklu idari merkezi ile çevresini güçlendirerek çıkabilecek olumsuz durumlara bir müdahale olarak dikkatleri çekmektedir. Diğer taraftan Artuk Bey'in bölgeden ayrılmasıyla zayıflayan Tutuş'un idari merkezi Şam'ın Müslim tarafından kuşatılması ise Melik Şah'ın iç meselelerle meşgul olmasını fırsata çevirmek istemesiyle açıklanabilmektedir.

Şam'ı muhasara eden Müslim, Tutuş'un bölgeye intikali, Fâtımilerden beklediği yardımın gelmemesi ve bu sırada Harranlıların başlattığı isyan üzerine bölgeden ayrıldı. Harran önlerine gelen Müslim, burada şehre yardıma gelen Türkmen Beyi Emir Çubuk ile Arap birliklerini Cüllâb Irmağı dolaylarında yenilgiye uğrattı. Ardından Harran'a girmeyi başaran Müslim, isyan eden grupları cezalandırarak Musul'a döndü (Sibt İbnu'l-Cevzî, 2011; 251-254; İbnü'l-Adîm, 2014; 48; İbnü'l Esir, 1987b; 120-121, 122-123; Sevim, 2000; 105).

2.2. Selçukluların Diyarbekir'i (Diyarbakır) Fethi ve Müslim b. Kureyş'in Gözden Düşmesi

Önceki dönemlerde Mervânilerin vezirliğini yapan ve hatta Müslim'in Ukaylı idarecisi olmasında etkili olan Fahrüddeve b. Cüheyr, Nizâmülmülk ile olan ilişkileri ve oğlu Amîdüddeve vasıtasıyla kurduğu hısımlık bağlarıyla Abbâsî Devleti'nde vezirlik makamına getirilmişti. Bir süre sonra bu makamdan azledilen Fahrüddeve'nin yerine Selçuklu sultanı ve vezirinin isteği doğrultusunda oğlu Amîdüddeve getirildi. Fakat o da azledilince Cüheyr ailesi Selçukluların isteği üzerine Bağdat'tan ayrılarak İsfahan'a geldi

* Yaşanan hadiseler için bk. (Sibt İbnu'l-Cevzî, 2011; 246-247; Sevim, 2000; 102-103).

** Sibt İbnu'l-Cevzî'ye göre Melik Şah, Müslim'e Tutuş'a bir miktar para göndermesini emretmiş, Müslim ise ağırdan alarak istenilen parayı göndermemiştir. Bunun üzerine Tutuş Halep'e yönelmiş ele geçirdiği ürünleri sattırıştır. Bk. (Sibt İbnu'l-Cevzî, 2011; 248).

*** Bu sıralarda ordudan atılan 7.000 Ermeni kökenli asker Tekiş etrafında birleşerek isyan ettiği görülmektedir. Bk. (İbnü'l Esir, 1987b; 113).

(Özaydın, 1992; 447-448). Burada Fahrüddeve, Sultan Melik Şah'a Mervâniler ve Diyarbekir yöresi hakkında bilgi vererek bölgenin fethinin Selçuklulara sağlayacağı siyasi, askeri ve ekonomik katkıları anlattı. Anlatılanları değerlendiren Sultan Melik Şah, Fahrüddeve'yi bölgenin fethine görevlendirirken Artuk Bey gibi önde gelen Türkmen beyleri ve bölge idarecilerini de onunla birlikte hareket etmeleri için görevlendirdi (Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011; 254-255, 259; al-Bondârî, 1999; 76-77; İbnü'l-Verdî, 2017; 39-40).

Fahrüddeve b. Cüheyr'in sefere çıkmasından endişe duyan Mervânî idarecisi Mansur, Musul Emiri Müslim'e başvurarak kendisi adına hâkim olduğu bölgeleri yönetme arzusuyla onu yardıma çağırdı. Gelen istek üzerine hâkimiyet sahasını kuzeye yayma fırsatını yakalayan Müslim, hemen harekete geçerek Mervânoğlunun yardımına koştu. Böylece Diyarbekir önlerinde Selçuklu ordusu ile Mervânoğlu ve ona yardıma gelen Müslim karşı karşıya geldi. Mevcut durumu değerlendiren Müslim, Selçuklu ordusunun azameti karşısında askeri hamlelerden ziyade siyasi olarak hamleler yapmayı çıkarlarına uygun gördü. Fahrüddeve ile irtibata geçerek ona bu savaşta ya kendisinin ya da Fahrüddeve'nin kaybedeceğini asıl yenilgiyi ise Arapların alacağını bildirdi. Müslim'in ifadelerinden etkilenen Fahrüddeve'nin stratejisinde yumuşama görülünce durumdan rahatsız olan Türkmen grupları ani bir baskın düzenleyerek Müslim ile Mervânoğlunun Diyarbekir Surları'nın önünden kaçarak şehre sığınmalarına neden oldular. Tüm bu gelişmeler neticesinde Fahrüddeve ile Artuk Bey'in arası açıldığı gibi Selçuklu ordusundaki nizam da bozuldu. Gelişmeleri yakından takip eden Müslim, Artuk Bey ile temasa geçerek vereceği kurtuluş fidesi karşılığında Diyarbekir'den kaçarak Rakka'ya vardı. Artuk Bey de Selçuklu ordusundan ayrılarak Sincâr'a gitti. Böylece Fahrüddeve kaldığı yerden devam ederek Mervânîlere son verdi* (İbnü'l Esir, 1987b; 125-126, 132-133; Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011; 257-260, 268, 270; İbnü'l-Cevzî, 2014; 138; Abû'l-Farac, 1999; 330; al-Bondârî, 1999; 77-78; İbnü'l-Verdî, 2017; 41).

Müslim b. Kureyş'in Fahrüddeve'ye karşı Mervânoğlu ile iş birliğine girmesi üzerine Sultan Melik Şah, Fahrüddeve'nin oğlu Amîdüddeve'yi Musul üzerine sefere gönderdi. Artuk Bey ve Aksungur gibi Türkmen beylerini de ona yardımla görevlendirdi. Artuk Bey sefer sırasında ondan ayrılarak Sultan Melik Şah'ın katına gitti. Diğer taraftan Musul'a varan Amîdüddeve şehri teslim aldı. Bu gelişmeler neticesinde mevcut gücünü kaybettiğini gördüğümüz Müslim, Tekiş İsyanı'nın Selçuklu Devleti üzerindeki olumsuz etkileri ile Nizâmülmülk'ün lehine tutumu sayesinde kaybettiği gücü ve itibarına kavuştu (İbnü'l Esir, 1987b; 126-127; Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011; 260-261; al-Bondârî, 1999; 78; Özgüdenli, 2015; 174; Gök, 2013; 32).

2.3. Türkiye Selçuklu Hükümdarı Süleyman Şah'ın Antakya'yı Fethi ve Müslim b. Kureyş'in Ölümü

Müslim b. Kureyş, Büyük Selçuklu Devleti'nde yaşanan iktidar mücadelesi neticesinde yerini korumasına rağmen Diyarbekir bölgesindeki faaliyetlerinden dolayı ekonomik olarak zayıflamış, hatta Sultan Melik Şah'a kıymetli atı Beşşar'ın yanı sıra borçlanarak sağladığı hediyeleri takdim etmişti (al-Bondârî, 1999; 78). Bu hadiseler vukuu bulduğu sıralarda Selçuklu ailesinden Süleyman Şah, Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos ile Drakon Çayı Antlaşması'nı (1081) yaparak yönünü doğuya çevirmişti (Anna Comnena, 2000; 66-68). İlk olarak 1083 tarihinde Çukurova'ya sefer düzenleyen Süleyman Şah, Tarsus, Adana, Misis ve Aynizerba'yı ele geçirdi (Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011; 261; Abû'l-Farac, 1999; 331; Michel le Syrien, 1905; 179; Turan, 1993; 69; Sevim, 1990; 30 Yinanç, 2013; 94-95). Ertesi yıl Philaretos'un Antakya'dan ayrılmasını fırsat bilen şehir ileri gelenlerinin daveti üzerine de şehre yönelen Süleyman Şah, Aralık 1084'te dış kaleyi, 12 Ocak 1085 tarihinde ise şehrin tamamını ele geçirdi. Ardından fethin sembolü olarak şehrin büyük kilisesini camiye çevirerek beldeyi bir Türk-İslam yurdu haline getirdi (İbnü'l Esir, 1987b; 128-129; Urfalı Mateos, 2000; 161; Abû'l-Farac, 1999; 331; İbnü'l Azîmî, 2006; 29; İbnü'l-Adîm, 2014; 51-53; Turan, 1993; 72; Keskin, 2002; 532-533).

Türkiye Selçuklu Hükümdarı Süleyman Şah'ın Antakya'yı fethetmesi bölgeyi yayılım alanı olarak gören Müslim b. Kureyş'i tedirgin etti. Nitekim Diyarbekir hadisesi neticesinde ekonomik olarak büyük kayıplar yaşayan Müslim, Philaretos'u vergiye bağlayarak Antakya üzerinden gelir elde etmekteydi. Süleyman Şah'ın burayı Türkiye Selçuklu toprağı haline getirmesiyle bu gelirden mahrum kalan Müslim, ekonomik olarak

* Salim Koca'ya göre Fahrüddeve ve Müslim b. Kureyş'in Musul'lu olmaları yaşanan hadiselerin temelinde yatan kavmiyetçilik mefhumunun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bk. (Koca, 2011; 151-153, 168-171).

zaafa uğradığı gibi Selçuklu ailesinden Tutuş'a karşı dahi Halep ve çevresinde kurduğu siyasi ve askeri üstünlüğünü de kaybetti. Tüm bu gelişmeler mukabilinde Müslim, Süleyman Şah'tan Philaretos'tan tahsil ettiği yıllık vergiyi temin için harekete geçti. Dönem hukukuna göre durumu analiz ettiğimizde Müslim'in bu faaliyeti onun yeniden Selçuklu aleyhinde harekete geçtiği anlamına geldiği görülmektedir. Nitekim Süleyman Şah, Melik Şah'a bağlı bir hanedan üyesi olarak ülkesini yönettiği gibi Antakya'yı da gayrimüslimlerden fethederek yine Melik Şah adına hâkimiyet alanına dâhil etmiştir. Müslim'in girişimleri ise hem kendisi hem de Süleyman Şah'ın dahil olduğu Büyük Selçuklu Devleti himayesindeki vassallık hukukuna aykırı düşmekte olup, Büyük Selçuklu'ya da bir başkaldırı niteliğindedir. Nitekim onun bu hareketi ilk olmayıp son olmuştur.

Müslim'in Antakya'nın fethini Büyük Selçuklu Devleti'ne bir başkaldırı olarak idrak etmesi ve akabindeki cüretkâr girişimi karşısında dönem hukukuna göre hareket eden Türkiye Selçuklu Hükümdarı Süleyman Şah, ona “*Sultan'a itaat meselesine gelince, itaat benim uygulayıp yapa geldiğim şeydir; hutbeyi onun adına okutur, ülkede sikeyi de onun adına bastırırım. Sultan'a Allah'ın Antakya ve diğer küffar şehirlerinin fethini ancak kendisinin yüzü suyu hürmetine bana nasip ettiğini bildirdim. Benden önceki Antakya bâkîminin gönderdiği baraca gelince; o bir kâfirdi, bu sebeple hem kendisinin ve hem de adamlarının baş vergisini (cizye) gönderiyordu. Ama ben Allah'a şükür Müslüman'ım, sana biç bir şey göndermem*” cevabını verdi (İbnü'l Esir, 1987b; 129-130). Beklediği cevabı alamayan Müslim, Antakya civarlarını yağmaladı. Bunun üzerine Süleyman Şah da Halep dolaylarına akınlarda bulundu. Diğer taraftan Süleyman Şah karşısında Müslim, Artuk Bey ile ittifak kurmak için arayışlarda bulundu ve ikili arasında bir antlaşma yapıldı. Yapılan antlaşmaya göre; Müslim, Artuk Bey gibi Sultan Melik Şah'ın hizmetinden ayrılacak, Tâcüddevle Tutuş sultan olarak tanınacak ve de Bağdat Abbâsî Halifeliği'nin yerine Şii Fâtûmî Halifeliği'ne tabi olunacaktır. Bu gelişmeler yaşanırken Müslim'in bölgedeki siyasetinden zarar gören veyahut rahatsız olan Mirdâsoğlu Şebîb ve Mansur gibi bazı Arap kabilelerinin de Süleyman Şah etrafında birleştikleri görülmektedir*. Bahsettiğimiz gelişmeler neticesinde Müslim, Tutuş ve Artuk Bey'in kendisine yardıma gelmelerini beklemeden Süleyman Şah ile Kurzâhil dolaylarında karşı karşıya geldi. Mücadele esnasında Müslim saflarında yer alan Türkmen Beyi Emir Çubuk ondan ayrılarak Süleyman Şah'ın saflarına katıldığı gibi diğer Arap askerleri de Müslim'e duydukları hoşnutsuzluktan dolayı isteksiz olarak mücadele ettiler. Böylece psikolojik üstünlüğü de şahsında birleştiren Süleyman Şah, Müslim'in ordusunu yenilgiye uğrattı. Ardından savaş meydanını terk etmek üzere olan Müslim b. Kureyş, taraftarları tarafından yakalanarak öldürüldü (21 Haziran 1085). Savaşın son bulmasıyla da cansız bedeni Halep Kapısı'na getirilerek defnedildi (İbnü'l-Adîm, 2014; 54-56; İbnü'l-Verdî, 2017; 40; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011; 267; İbnü'l Azîmî, 2006; 29).

Müslim'in ölümünden sonra Süleyman Şah ile Tutuş karşı karşıya geldi. İkili arasında yapılan savaşta Artuk Bey'in etkin mücadelesi ile Süleyman Şah yenilerek hayatını kaybetti (1086). Böylece Suriye ve çevresinde Tutuş, tek güç olarak ortaya çıktı. Mevcut durumdan endişe duyan Sultan Melik Şah bölgeye ilk seferini düzenledi. Sefer sonrasında da oluşabilecek yeni olumsuz gelişimlere karşı Antakya'ya Alpoğlu Yağsıyan'ı Urfa'ya Emir Bozan'ı Halep'e de Kasımüddele Aksungur'u atadı (İbnü'l-Adîm, 2014; 60-63; İbnü'l Esir, 1987b; 135-137, 146; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011; 274; Abû'l-Farac, 1999; 333-334; İbnü'l-Verdî, 2017; 41-43; İbnü'l Azîmî, 2006; 30; Sevim, 1990; 36-39). Diğer taraftan Müslim'in ölümü üzerine Ukaylı ileri gelenleri Musul idaresine on dört yıl boyunca Sincâr Kalesi'nde tutulan kardeşi Ebû Sâlim İbrahim b. Kureyş getirdiler. Fakat kısa süre sonra Melik Şah, Müslim'in oğlu Şerefüddevle Muhammed b. Müslim'i Ukaylıların idarecisi olarak atadı (İbnü'l Esir, 1987b; 143; İbnü'l-Verdî, 2017; 41; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011; 267-268, 271; Tokuş, 2013; 265-268).

Sonuç

Ukaylı tarihinde önemli bir yer tutan ve en parlak dönemini yaşatan Müslim b. Kureyş, ortaya koyduğu askeri ve siyasi faaliyetleriyle de Türk-İslam tarihinde yerini almıştır. Müslim b. Kureyş, üç Büyük Selçuklu

* Müslim'in zikrettiğimiz ittifaka yönelmesinin altında yatan sebep Artuk Bey'in Anadolu'da fetih yaptığı sıralarda Kutalmışoğullarının bölgeye intikalleri ve bunun üzerine de Sultan Melik Şah'ın Artuk Bey'i başka bölgelere sevk etmesinin bıraktığı kırgınlıktan yararlanarak Süleyman Şah'a karşı güç birliği oluşturma faaliyeti olarak değerlendirilmektedir. Diğer taraftan görüşmeler tamamlanmadan Müslim, Süleyman Şah ile girdiği mücadelede hayatını kaybetmiştir. Bk. (İbnü'l-Adîm, 2014; 54; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011; 269; Sevim, 2000; 114-115).

hükümdarı (Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melik Şah) ve iki ileri gelen vassal Selçuklu hükümdarları (Tâcüddevle Tutuş, Süleyman Şah) ile geliştirdiği ilişkiler neticesinde Selçuklu tarihinin önemli konularından biri haline gelmiştir. Müslim b. Kureyş döneminde Selçuklu-Ukaylı ve Ukaylı-Türk grupları ilişkileri incelendiğinde babası Kureyş b. Bedrân döneminde ortaya konan siyasetin temel alınarak geliştirildiği açık bir şekilde görülmektedir. Ortaya konulan siyasetin, Arap kavmiyetçiliği ile Şia üzerinden yükselen, bölgede Türk hâkimiyetine yer vermeden, nihayetinde de güçlü bir Arap devletini amaçlayan bir gayeye sahip olduğu yukarıda yer verdiğimiz faaliyetlerden anlaşılmaktadır. Bahsettiğimiz amaç karşısında en büyük engelin ise Selçuklular ile kendilerine meyletmeyen bölgedeki Türk gruplarının olduğu görülmektedir. Bu minvalde Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuz gruplarının Musul dolaylarına gelmesiyle mücadele şeklinde başlayan bu süreç, Tuğrul Bey'in Bağdat Seferleri sonrasında Selçukluların şahsında İslam dünyasının liderliğini elde etmeleriyle sekteye uğramıştır. Böylece Selçuklu yüksek hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalan Kureyş b. Bedrân idaresindeki Ukaylılar, Selçuklu Devleti'nde ortaya çıkan iç mücadele ve buhranlardan yararlanarak Fâtımîlerle iş birliği yapmış ve hatta halifeyi dahi rehin almışlardır. Fakat bu durum Tuğrul Bey'in yeniden devlete nizam vermesiyle son bulmuştur.

Kureyş b. Bedrân'ın ölümüyle Ukaylı idarecisi olan Müslim b. Kureyş'in de babasının siyasetini temel alarak devam ettirdiği görülmüştür. Bu gayeyle Tuğrul Bey'in vefatı ve sonrasında yaşanan iç mücadelelerden yararlanarak bölgedeki hâkimiyetini genişlettiğini gördüğümüz Müslim, Alp Arslan'ın sultan olması ve Ani'nin Fethi üzerine yüksek Selçuklu hâkimiyetine yeniden dâhil olmuştur. Ardından geliştirdiği hısmılık bağlarıyla bölgedeki etkinliğini artırmış, fakat Malazgirt Savaşı'ndan sonra itibarını kaybettiği gibi hâkimiyet sahasında da zaafa uğramıştır. Nitekim Malazgirt Savaşı, Haçlı Seferleri öncesinde Hristiyan dünyasının İslam dünyasını tehdit ettiği en ciddi mücadeledir. Bu mücadelede ise Müslim b. Kureyş ve diğer ileri gelen Arap idarecilerinin varlığına dair kaynaklarda bir ibare yoktur. Buradan hareketle Müslim'in geleneksel siyaseti gereğince savaşın bir parçası olmadığını, sonucunu beklediğini ifade etmek dönem gelişmeleri ve kaynaklarının aktardıkları bakımından akla uygun gelmektedir. Nitekim yukarıda belirttiğimiz gibi Malazgirt Zaferi'ni kazanan Sultan Alp Arslan'ın kısa süre sonra Müslim'in elindeki bazı yerleri alarak onu cezalandırması da çıkarımımızı desteklemektedir.

Sultan Alp Arslan döneminde umduğunu elde edemeyen Müslim, onun vefatından sonra sultan olan oğlu Melik Şah döneminde Kavurd Bey tehlikesine karşın ona vermiş olduğu destekle bölgede yeniden etkin olmaya başlamıştır. Onun etkinliğinde vezir Nizâmülmülk'ün siyaseti ve akrabalık ilişkilerinin de etkili olduğunu dönem hadiselerine göre görmekteyiz. Nitekim Müslim'e Ukaylı liderliğinin yolunu açan Fahrüddeve b. Cüheyri'nin (İbn Cehîr) oğlu Amîdüddeve, Nizâmülmülk ailesine damat olmuş ve başta Abbâsîler olmak üzere bölge siyasi teşekküllerinde vezirlik görevlerini yerine getirmiştir. Diğer taraftan başta Bağdat olmak üzere burada yaşanan faaliyetlerde de Nizâmülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk'ün etkin olması hatta yine bu dönemde Bağdat'ta Hanbelî ve Şâfîî mücadelelerinin de yaşanması Nizâmülmülk'ün bölge üzerindeki etkinliğini göstermesi bakımından çıkarımımızı doğrulamaktadır. Mevcut durumun delillerinden bir diğeri de Sultan Melik Şah'ın tahta geçtikten on dört, on beş yıl sonra bölgeye sefer düzenlemesidir. Bu şartlar mucibince Halep ve çevresini ele geçiren Müslim, Fâtımîlerle iş birliğine girmiş, Sultan Melik Şah'a karşı Mervânîlere destek vermiş, Tutuş'u ise Şam dolaylarına sıkıştırmıştır. Mevcut gelişmeler neticesinde Melik Şah, onun üzerine harekete geçtiyse de yine yaşanan iç mücadeleler Müslim'in bir süre daha bölgede etkin olmasını sağlamıştır. Fakat Türkiye Selçuklu Devleti Hükümdarı Süleyman Şah'ın bölgeye intikaliyle Müslim'in bölgedeki etkinliği hayatıyla birlikte son bulmuştur. Müslim sonrasında Süleyman Şah'ın vefat etmesi ve kısa süre sonra da Nizâmülmülk ile Melik Şah'ın vefatları Selçuklular başta olmak üzere bölgede buhranların yaşanmasına, netice itibarıyla de bu sıralarda başlayan I. Haçlı Seferi'nin İslam dünyasına ağır yaralar açmasına neden olmuştur.

Kaynakça

Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, çev. Ömer Rıza Doğrol, C. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

al-Bondârî, Zubdat Al-Nuşra Va Nuḥbat Al 'usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), nşr. M. Th. Houtsma (1889), çev. Kıvameddin Burslan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

- Anna Comnena, *The Alexiad (Aleksiad)*, Translated by Elizabeth A. S. Dawes, Cambridge, Ontario, In Parentheses Publications Byzantine Series, 2000.
- Bezer, G. Ö. (2006). Müslim b. Kureyş. *DİA* (C. 32, ss. 94-96). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı
- Bezer, G. Ö. (2012). Ukaylılar. *DİA* (C. 42, ss. 59-61). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Cahen, Claude. *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yedi yıldız, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Gök, Halil İbrahim. *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Halaçoğlu, Y. (1995). Fersah. *DİA* (C. 12, ss. 412). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, ter. Ramazan Şeşen, İstanbul, Bedir Yayınları, 1995.
- İbnü'l Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, haz. Ali Sevim, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev., Abdülkerim Özaydın, C. 10, İstanbul, Bahar Yayınları, 1987b.
- İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev., Abdülkerim Özaydın, C. 9, İstanbul, Bahar Yayınları, 1987a.
- İbnü'l-Adîm, *Kemâlüddîn. Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklular*, haz. Ali Sevim, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman. *El-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-486=1038-1092)*, ter. Ali Sevim, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, ter. Mustafa Alican, İstanbul, Kronik Yayınları, 2017.
- Kafesoğlu, İ. (1987). Alparslan. *DİA* (C. 2, ss. 526-530). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1953.
- Keskin, M. (2002). "Gazi Süleyman Şah ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Türkler*, C. VI, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 529-536.
- Koca, S. (2011). "*Sultan Melikşah'ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Fetih ve Türkleştirilmesi*", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınları, Ankara, 2011, ss. 147-187.
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, C. 3, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- Merçil, E. (2005). Mirdâsiler. *DİA* (C. 30, ss. 149-151). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı
- Michel le Syrien, *Chronique De Michel le Syrien Patriarche Jacobite D'antioche (1166-1199)*, Par., J. B. Chabot, Éditeur Ernest Leroux, C. III, Paris, 1905.
- Özaydın, A. (1992). Benî Cehîr. *DİA* (C. 5, ss. 447-449). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özaydın, A. (2001). Kâim-Biemrillâh. *DİA* (C. 24, ss. 210-211). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özaydın, A. (2004). Melikşah. *DİA* (C. 29, ss. 54-57). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özgüdenli, Osman G. *Selçuklular Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, C. I, İstanbul, İsam Yayınları, 2015.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul, Selenge Yayınları, 2010.
- Sevim, A. (2003). Malazgirt Muharebesi. *DİA* (C. 27, ss. 481-483). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı
- Sevim, Ali. *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- Sevim, Ali. *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, haz. Ali Sevim, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Sobernheim, M. (1993). *Muslim b. Kuraysh*. EI, (C. VII, pp. 692-693). Leiden-New York: 1993.
- Tokuş, Ö. (2013) "*Ukaylılar'ın Siyasî Tarihi*", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1993.
- Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

Yınanç, Mükrimin Halil. Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, haz. Refet Yınanç, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.